

Orucova Aynur

BƏDİİ MƏTNDƏ OBRAZLAŞDIRICILIĞIN AKTUALLAŞMA PROBLEMİ

Bədii mətnlərdə hadisələrin canlı ifadəsi, personajların xarakterlərinin açılması və eyni zamanda hər hansı yerli koloritin obrazlaşdırılması üçün informasiyaların aktuallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqdə aktuallaşma baş verməsi prosesində obrazlaşdırıcılıq vasitəsi ilə informasiya mübadiləsi canlandırılır. İnformasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsi yolu ilə hadisələrə fikir və münasibətlər emosional şəkildə çatdırılır. Bu da hadisə və situasiyaların bədiiləşdirilməsində aparıcılıq təşkil edir. Obrazlaşdırıcılıq problemi tədqiqat işlərində daha çox ekstralinqvisistik hadisə kimi şərh olunur. Bununla birlikdə onu da qeyd etmək lazımdır ki, obrazlaşdırıcılıq nominativ mənaları canlandırıdığı kimi çox zaman daxildə olan, gizləndə qalan anlayışları da özündə cəmləşdirir. Obrazlaşdırıcılıq həm bədii mətnlərdə və həm də bədii improvizasiya vasitəsi ilə çatdırılan məlumatlarda öz ifadəsini tapır. Bu tipli bədii mətnlərdə emosionallıq və ekspersivlik əsas ifadə imkanlarına malik olur. Bəzi tədqiqatçılarda ifadəliliyin baş verməsinə ekspersivliyin və emosionallığın aparıcı vasitə olması barədə ətraflı və müfəssəl şərhlər verildiyi halda onların məndaxili gizli, örtülü mənaları barədə demək olar ki, aydınlıq gətirən məlumatların verilməsinə diqqət yetirilmir.

Obrazlaşdırıcılıqla əlaqədar olan izahlarda obrazlılıq, bir qayda olaraq bədiiyyətə xas olan bir keyfiyyət kimi şərh edilir, lakin demək olar ki, onun mentallıq xüsusiyyətləri, bir növ, nəzərdə qəçirilir. Məsələn, "İzahlı dilçilik terminləri" adlı kitabda obrazlılığa aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olan bir emosional hadisə kimi şərh verilir: "Bədii obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən ibarətdir və ya məhz bu vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Potensial və evident obrazlılıq dil faktı kimi söz və ifadələrdə mövcuddur, lakin yalnız nitqdə təzahür edir, reallaşır. Bədii obrazlılıq isə həmişə nitq faktı kimi mövcuddur və bədii dildə reallaşır. Obrazlılıq təkə söz və ifadələrin məcazi şəkildə işlənməsindən ibarət deyildir. Hər cür konkret əşya və hadisələri bildirən sözlər obraz üçün bir əsas təşkil edə bilər" [1, 204]. Obrazlılıq geniş mənada bədii təxəyyülün, bədii təfəkkürün, milli mentallığın, etnik və ictimai münasibətlərin, insanların sosial və məişət həyatında formalaşmış milli düşüncənin məhsuludur. Obrazlılıq bədii mətnlərdə emosionallıq vasitələri ilə ifadə olunduğu kimi, canlı nitqdə də tonallıqla, epitetlərlə, bənzətmələrlə və təsiredici nitqin digər amilləri ilə çatdırılır. Obrazlılığın oxucuya və dinləyiciyə təsirlərinin informasiya aktivliyi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatda deyildiyi kimi, "Obrazlılıq bədii təfəkkürün məhsulu olan poetik yaradıcılığın ilkin şərtidir və mühüm üslubi-estetik kateqoriya kimi gerçəkliyi qavrama və əksətdirmə xüsusiyyəti onun başlıca atributlarındanır. Gerçəkliyə məxsus əşya və hadisələr haqqında linqvisistik materialların müqayisələr və assosiasiyalar zəminində canlı təsəvvür yaratma qabiliyyəti obrazlılığın əsasını təşkil edir və onların təzahürü nitq vahidlərinin potensial imkanlarına əsaslanır" [6, 3].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin obraz yaratmaq keyfiyyəti bilavasitə semasiologiya ilə, o cümlədən sözlərin həqiqi və məcazi mənaları ilə bağlıdır. Obrazlılıq emosionallıqla səciyyələndiyi üçün burada təkə çoxmənalılığın və məcaziliyin mövcudluğu hər şeyi həll etmir, eyni zamanda sözlərin nominativ mənada işlədilməsi ilə də obrazlılıq yaratmaq imkanları məhdud deyildir. Obrazlaşdırıcılıq elementlərinə məxsus bütün dil vahidlərinin araşdırılması və təhlili onu göstərir ki, hələ dil vahidlərinin çoxmənalılığı, məcazlığı, onların frazeoloji-vahidlər kimi, həmçinin, atalar sözləri və zərbi-məsəllər kimi istər bədii mətdə və istərsə də şifahi nitqdə işlədilməsi obrazlılığı ifadə etmək üçün yetərli deyildir. Bu mənada nominativlərin obrazlılıq yaratması kontekstində işlədilməsinə də məhdudiyət yoxdur. O halda ki, dil vasitələrinin işlədilməsində intensivlik baş verə bilsin. Ancaq nədənsə tədqiqat işlərində obrazlılıq daha çox semasioloji bir problem kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, Həsərət Həsənov çoxmənalılığı "Bədii əsərlərdə, xüsusən, şeirdə obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə olunan nümunələr" adlandırır [5, 43].

Halbuki obrazlılıq yaradılmasında intensivləşdiriciliyin olduqca mühüm rolu vardır. İntensivləşdiricilik o mənada başa düşülməməlidir ki, dil vahidlərinin ifadəsində sürətlilik baş verir. İntensivlik anlayışların çatdırılmasında fikrin, məqsədin, düşüncənin emosional tərzinin canlandırılması kimi anlaşılmalıdır. Fikrin ifadəsində emosionallığın canlandırılmasının ən bariz nümunəsini dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin poetikasında görmək olur. Məsələn, Füzulinin aşağıdakı beytində deyilir:

Bərqi-ahim göy üzün tutmuş sirişkim yer üzün
Söhbətimdən həm vühuş etmiş tənəffür, həm tüyür.
Beytin zahirən anlaşılan mənası belədir:

"Ahımın şimşəyi göy üzünü tutmuşdur, göz yaşım yer üzünü; Söhbətimdən də yerdə (mənimlə birlikdə gözən) heyvanlar, göydə uçan quşlar bezikmişlər".

Aydın məsələdir ki, insanın bərqi-ahı (ahının şimşəyi) olmur, göz yaşı da yer üzünü tutub dəniz-dərya yaratmır; həmçinin yerdə gözən vəhşi heyvanlar və göydə uçan quşlar insanın həmsöhbəti deyildir. Ancaq burada elə bir güclü bədii fantaziya yaradılmışdır ki, istər-istəməz bir beytdə yaradılan obrazlaşdırıcılıq insanın xəyalını özü ilə çəkib aparır. Beytdən başa düşülür ki, insan nə qədər zülm içində həyat sürmüş olar ki, çəkdiyi ahları şimşəyə bənzərdə, göz yaşını təkə sel ilə yox, dəniz-dərya ilə müqayisəyə gətirər. Obrazlaşdırıcılığın ən canlı nümunəsi budur. İntensivlik bu obrazlaşdırıcılıqda bənzətmələrin, təşbehlərin təbiət hadisələri ilə üzvi şəkildə qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Obrazlarda intensivlik ən adi həyat hadisələrini ən qlobal təsvir nümunəsinə çevirməyə qadirdir. İntensivləşdiricilik hətta dil elementlərinin özündə nitq aktı vasitəsi ilə baş vermiş anomaliyaların normalaşmasını da təmin edir. Məsələn, Azərbaycan dilində söz tərkibinin saitlər sırasında dilönü qapalı damaq saitindən sonra dilarxası damaq saitlərinin işlənməsi normadan kənarlaşmadır. Lakin intensivlik bu normasızlığın özünü normaya çevirir: İliq, işiq, islaq, iraq və s. sözlərlə olduğu kimi. İntensivlik, eyni zamanda söz birləşmələrində və cümlələrdəki yerdəyişmələri, inversiyaları, parselyasiyaları normalaşdırır və onları emosionallığın ifadəsinə çevirir. Emosionallıq isə obrazlaşdırıcılığın vacib atributlarından biri hesab olunur. Azərbaycan dilində söz birləşmələri aqlütinasiyanın tələbi əsasında təyin-təyinolunan prinsipi üzrə formalaşır (yaşıl yarpaq, qırmızı işiq, sərin hava, dadlı meyvə). Lakin elə söz birləşmələri də vardır ki, onlarda komponentlər təyinolunan-təyin qaydası üzrə formalaşmışdır: ayaqyalın, başaçıq, yol uzun, gecə qaranlıq, hava məğşuş.

Bu birləşmələr aqlütinasiya tələbləri üzrə yalın ayaq, açıq baş, uzun yol, qaranlıq gecə, məğşuş hava şəklində olmalı idi. Lakin aqlütinasiya tələbi üzrə işlənməyən və analitik dillərin quruluşuna uyğun olan bu cür birləşmələr intensivlik tələbi ilə normalaşaraq əslində ifadə etdiyi obyektin obrazlaşdırılması vasitəsinə çevrilmişdir (ayaqyalın gəzmək, başaçıq qalmaq, yol uzun görünmək, gecə qaranlıq düşmək, hava məğşuş olmaq). Eynilə inversiya və parselyasiyalarda da cümlə üzvləri və cümlənin tərkib hissələri aqlütinasiyaya zidd olaraq yerdəyişməyə məruz qalır, ancaq intensivləşmə onları normalaşdıraraq emosionallaşdırır və obrazlaşdırıcılıq vasitəsinə çevirir: Məsələn, danışıq dilində inversiyalı variantda işlənen "Getdi gedər-gəlməzə"; "Yandı bağrımın başı"; "Bildi işin tərsliyini" kimi cümlələr intensivləşərək emosional ifadə tərzinə düşmüş və hadisənin

obrazlaşdırıcılığı vasitəsinə çevrilmişdir. Parselyativ cümlələrdə də eyni qayda müşahidə edilir: “Otağa bir qız girdi, yanağı xalli”, “Qaç-qaç bir adam gəldi, rəngi saralmış”.

Nominativ mənalı sözlər də mənacə intensivləşərək obrazlaşdırıcı elementə çevrilə bilərlər. Məsələn, daş sözü nominativ mənada ağırlıq, tərənəmzlik, dinnəmzlik, bərklik kimi anlayışları bildirir. Bu sözə müəyyən epitetlər qoşulduqda onun nominativ mənası intensivləşir və emosional çalarlıq yaradır. Nəticədə daş sözü intensivləşmə üzrə obrazlaşdırıcı vasitəyə çevrilir: daş kimi yatmaq, daş kimi ağır, daş kimi yerindən durmaq, daş kimi lal olmaq, daş kimi möhkəm dayanmaq və s. Bədii mətnlərdə nominativliyin intensivləşmə vasitəsi ilə emosionallığa çevrilməsi hesabına obrazlaşdırıcılıq yaradılır. Məsələn, qarğa və darğa sözləri adi ümumişlək dil vahidi kimi nominativ mənalıdır. Ancaq Mirzə Ələkbər Sabir hər iki sözü epitetlərlə işlədərək onları intensivləşdirir və obrazlaşdırıcı vasitəyə çevirir:

Gecələr sübhə qədər darğa kimi
Yatmayı, qır-qır edir qarğa kimi

Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq arxaizmlər, terminoloji alınmalar, sahə terminologiyasına aid olan sözlər, o cümlədən, digər təkmənalı sözlər semantik intensivləşmə prosesinə daxil ola bilmədiyi üçün onlar obrazlaşdırıcılıq vasitəsinə çevrilə bilmir. Obrazlaşdırıcılıq vasitələrinin yaranmasında intensivləşmə hesabına emosionallıq yaradılması başlıca şərtir. Məhz emosionallıq sözün semantik mühitində məcazlaşmanın baş verməsinə olduqca mühüm təsir göstərir. Azərbaycan dilinin bədii üslubu məsələlərinə həsr olunmuş kitabda obrazlılığın məcazlaşma ilə bağlılığı ilə əlaqədar göstərilir ki, “Obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Məcəzi məna o vaxtadan mövcud olur ki, əsas məna ilə tam əlaqəsini kəsməmişdir. Məcəz incə əlamətləri və xüsusiyyətləri ilə fərdiləşməyə xidmət edir. Məcəzlərin fərdiləşdirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o nitqə daha kəskin subyektiv qiymət verir, sənətkar tərəfindən təsvir edilən əşyanı, hadisəni daha dərinədən açmağa xidmət edir” [2, 113].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələrində emosionallıq üzrə məcazlaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki məcazlaşma ifadə tərzində intensivliklə müşayiət olunduğuna görə keyfiyyətcə mənanın canlandırılmasına xidmət edir. Məcəzlaşma sözlərdə, söz birləşmələrində və emosionallıqla ifadə edilən digər vasitələrlə obrazlaşdırıcılıq yaratdığı kimi, məcazlaşma əsasında formalaşan frazeoloji vahidlərdə xüsusilə geniş mənzərə əmələ gətirir. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı” kitabında bu münasibətlə göstərilir ki, “Frazeoloji vahidlərdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq və sair xüsusiyyətlər onları bədii dil nümunəsinə çevirmişdir. Buna görə də frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları bədii ədəbiyyatda daha genişdir” [2, 139]. Frazeoloji vahidlərdə xalqın milli mental xüsusiyyətləri, təfəkkür tərz, etnik və mədəni həyat təcrübəsi daha canlı şəkildə ifadə edildiyindən onlar şifahi nitqə, danışq dilində və eləcə də bədii üslubda hadisə və obrazlar bəradə daha canlı mənzərə yaratmağa xidmət edirlər. Səlim Cəfərov frazeologiyadan idiomlar adı altında bəhs edərək onların bədii ədəbiyyatdakı rolu haqqında yazır ki, “Bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər, eyni zamanda onların törəmə mənbəyidir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazi mənalılıq bədii ədəbiyyata, xüsusilə, şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir” [4, 105]. Elə buradaca onu əlavə etmək lazımdır ki, idiomların yaranmasının mənbəyi xalqın etnik-millət təfəkkürüdür, bədii ədəbiyyat isə onun ifadə zənginliklərini təcəssüm etdirən mənbələrdən biridir. Bədii ədəbiyyatda frazeologizmlərin obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi işlədilməsi sənətkarın məharətindən asılıdır. Frazeologizmlər xalq təfəkkürü qaynaqlarının məhsulu olduğu üçün dildə onların işlədilmə arealı xüsusilə genişdir. Geniş olduğu qədər də populyardır. Frazeologizmlərin başlıca funksiyası obrazlı dilin yaranmasına və hadisələrin daha canlı ifadəsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Buludxan Xəlilov yazır ki, “Obrazlı dilin yaranmasında frazeoloji vahidlərin rolu az deyildir. Personajların fərdi xüsusiyyətlərini açmaqda, hadisələrin dinamik inkişafını çatdırmaqda, dinləyiciyə emosional təsir göstərməkdə bədii lövhələr yaratmaqda frazeoloji vahidlərdən məqsədlə şəkildə istifadə olunur” [7, 190]. Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin mənbəyi xalqın milli və etnik təfəkkürü olmaqla onların formalaşmasında, cilalanmasında canlı danışqda və bədii ədəbiyyatda kütləviləşməsinə bir sıra amillərin də iştirakı mühüm yer tutur. Bunlar metaforalardan, metonimiyalardan, təşbehlərdən, epitetlərdən, mübaligələrdən və digər emosionallıq yaratmaq imkanlarına malik olan ifadə vasitələrindən ibarətdir. Bundan başqa obrazlaşdırıcı dil vasitələri kimi üslubi fiqurlardan da istifadə olunur. Üslubi fiqurlar da məcazlar sistemi kimi emosionallıqla müşahidə edilir. Üslubi fiqurlar elmi tədqiqat əsərlərində təkrir, anafora, epifora, inversiya, xitab, ritorik nida, ritorik sual, antiteza, alleqoriya, anadiplosis kimi ifadə vasitələri kimi qeyd olunur [3, 11]. Bəzi hallarda isə üslubi fiqurlar emosional səciyyəli olduğu üçün məcazlar sisteminin tərkib hissələrinə daxil edirlər. Əslində isə məcazlar sistemi ilə üslubi fiqurlar arasında emosionallığa görə uyğunluq olsa da məcazlaşmaya görə fərq vardır. Ümumilikdə isə Azərbaycan dilində bütün məcazlaşma və emosionallaşma vasitələri obrazlaşmaya xidmət edir. Həm məcazlaşma və həm də emosionallığın digər vasitələri Azərbaycan dilində qədim ənənələrə malikdir. Dilin müstəqil inkişafı ondan istifadə məkanının genişləndirdiyi kimi, anlayışların intensiv çatdırılmasına xidmət edən obrazlaşdırıcı vasitələrin daha canlı və daha kütləvi xarakter daşmasının təminatçısına çevrilir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzhahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988.
5. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Almatı, Ülğam, 2013.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008.

Açar sözlər: məcazlar, üslubi fiqurlar, intensivlik, obrazlılıq, nominativlik

Ключевые слова: тропы, стилистические фигуры, интенсивность, образность, коминативность

Key words: trails, stylistic figures, intensity, imagery, conuinativity

Bədii mətndə obrazlaşdırıcılığın aktuallaşma problemi

Xülasə

Məqalədə obrazlaşdırıcılığın aktuallaşma problemləri anlayışların intensivləşməsi ilə əlaqədar şərh olunur. Göstərilir ki, bütün obrazlaşdırıcı vasitələrin təməlinə intensivləşmə amili aparıcılıq təşkil edir. İntensivləşmə burada anlayışların daha dinamik çatdırılmasına xidmət edən amil hesab edilir. İntensivləşmə dil vahidlərində emosionallıq yaradır, emosionallıq isə öz növbəsində obrazlaşma yaranmasına səbəb olur. Buna görə də hətta dildəki üslubi fiqurların özləri də bəzi hallarda məcazlar sisteminə daxil edilir. Dildəki bütün obrazlaşdırıcı vasitələr milli-etnik təfəkkürün məhsulu kimi mental xarakter daşıyır. Obrazlaşdırıcılıq vasitələri mentallığa görə dildə kütləviləşmə meyilli vahidlərə çevrilir.

Актуальные проблемы образования в художественных текстах

Резюме

В этой статье актуализация образования изложена в связи с интенсификацией. Указывается, что на основе образования всех средств стоит интенсификация. Интенсификация считается здесь важным диалектическим фактором. Интенсификация зарождает эмоциональный тон языковых единиц. Все средства иллюстрации связаны с народным мышлением и носит ментальный характер. Средства иллюстрации из за ментальности переходят к массовым тенденционным единицам.

Actualization problem of image making in artistic text

Summary

Actualization problems of image making are interpreted with intensification factor takes a leading part in the bases of all image making means. Intensification is understood here as the factor delivering the notions in a more dynamic way. Intensification creates emotion in language units, and emotions in turn, create image making. Therefore, even stylistic figures themselves in some cases are included in figurative system. All the image making means in the language have a mental character as a product of nationaethnic thinking. The means of imagemaking according to mentality become units tending to be widespread.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova